

Megjelenés előtt a Fibonacci számsor alapján rekonstruált Bartók Brácsaverseny zenekari hangszerelése

Miután a szerzői jogok lejártak, 2016 májusában adtuk ki helyreállított struktúrával a Bartók Brácsaverseny brácsa-zongora verzióját, kiegészítő tanulmányunkkal, amely angolul is megjelent. A versenymű így egészen más megközelítést nyer, és tartalmazza azt a 33 ütemet is, amely Serly Tibor kiadványából kimaradt.

Amíg kiadványunkat a zenetudomány nem fogadja el egységesen a versenymű hiteles változataként, addig a szerzői jogvédelem szempontjából átdolgozásnak kell tekinteni. A kotta nyilvános előadás céljára felhasználható a világ minden országában, de az eltérő jogvédelmi idő miatt felhasználása Franciaországban csak 2024. május 2-től, az Amerikai Egyesült Államokban csak 2041. január 1-től lehetséges. Kecskés D. Balázs zeneszerzőnek köszönhetően elkészült az átdolgozás zenekari hangszerelése is, és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával hamarosan megjelenik.

Sajnos, a korábbi verziók esetében egységes egészről nem beszélhetünk, mivel a rossz struktúra teljesen szétzilálja a versenymű dramaturgiai felépítését. Bár az teljesen egyértelmű, hogy a lassú tétel előkészítését Bartók már az 1. tétel végén felhangzó, visszatérő fő téma-variációval (1. ritornell) megkezdi, Serly kiadványában az 1. tétel után a 14 ütemes 2. ritornell következik, és így szerepel a többi közreadásban is. A súlyos dramaturgiai tévedés oka az összerendezetlenül hátra hagyott kézirat. Bartók ugyanis az 1. tétel befejezését – benne az 1. ritornellt –, valamint a lassú tétel után következő 2. ritornellt, a kéziratnak ugyanarra az oldalára jegyezte le! De sérül a versenymű struktúrája a hiányos Allegretto esetében is, mivel a világszerte játszott Serly-kiadásból hiányzik 33 ütem!

Éppen a szerző jó hírének védelme, és a versenymű autentikus megszólaltatása érdekében lenne feladata a tudományos kutatásnak tisztázni, hogy a vitatható készülségi fázisban hátra hagyott kézirat

nyomán megjelent, jelenleg forgalomban lévő Brácsaverseny-kiadványok kellőképpen vették-e figyelembe Bartók szándékát, és a terjedelem, valamint a struktúra szempontjából megfelelnek-e az „egységes egész” kritériumának? Serly Tibor közreadásával kapcsolatban – amit William Primrose mutatott be 1949. december 2-án, a Minneapolis Symphony Orchestra-val, Doráti Antal vezényletével –, már eddig is számos kétely fogalmazódott meg (elég itt emlékeztetni Kovács Sándornak, a *Studia Musicologica* 1981/23 számában, „Reexamining the Bartók/Serly Viola Concerto” címmel megjelent írására).

Amikor Bartókot a kórházba vonulását megelőző napon, 1945. szeptember 21-én Serly Tibor meglátogatta, az asztalon fekvő Brácsaverseny-kéziratra mutatva megkérdezte tőle: „Készen van?” – „Igen is meg nem is” – hangzott Bartók válasza. Ez lényegében azt jelentette, hogy Bartóknak kompozíciós szempontból, particella formában ugyan sikerült végigírnia a 610 ütemes versenyművet, de az egyes részek nem letisztázva, nem a megfelelő sorrendben kerültek lejegyzésre, és a hangszerelés sem készült el. A válasz azt sejteti, hogy Bartók ekkor már eljutott abba a kompozíciós fázisba, amikor maga előtt látta a teljes művet, és tudta, hogy a lejegyzett zenei anyag hogyan formálódik egységes egészé. De a kézirat összerendezése már az utókorra maradt, és ami a versenymű struktúráját illeti, ennek a kihívásnak sem Serly, sem a későbbi közreadások nem tudtak megfelelni (lásd Erdélyi Csaba rekonstrukcióját: *Promethean Editions Limited, Wellington, New Zealand, 2002*, valamint Bartók Péter 2003-ban megjelent közreadását).

Serly Tibor ugyan már 1963-ban átadta a Brácsaverseny particellájának másolatát a budapesti Bartók Archívumnak, a kézirat beható, alapos tanulmányozására csak Bartók Péter színvonalas faksimile kiadványának megjelenése után (1995) nyílt lehetőség. Ilyen előzmények után

próbáltuk helyreállítani a versenymű struktúráját. Miután brácsa-zongora verzióink 2016-ban megjelent, Kecskés D. Balázs zeneszerzővel áttanulmányoztuk a korábbi Brácsaverseny-kiadványokat, és hangszerelési szempontból Erdélyi Csaba munkáját találtuk a legjobbnak. Úgy éreztük, azzal tesszük a legjobb szolgálatot a Brácsaversenynek, ha Serly kiadványa mellett elsősorban Erdélyi Csaba hangszerelési megoldásait vesszük figyelembe. Erdélyi több újítást is alkalmazott, viszont sok esetben nem tért el, vagy alig tért el Serly hangszerelésétől. Természetesen – az eltérő megközelítésből adódóan, és figyelembe véve a helyreállított struktúrával közre adott mű dramaturgiai felépítését –, kiadványunkban számos új hangszerelési megoldás is helyet kapott.

A struktúra helyreállítása

A Brácsaverseny elején Prológus hangzik el, akárcsak az antik görög drámák idején. A sámaszok egyre energikusabb dobütései közepette hősi variáció bontakozik ki, hogy az ősök szellemével lépjen kapcsolatba. A 13 ütemes Prológus komor hangulatban zárul, és nehéz idők közeledtét jelzi. Bartók, a hazai eseményekre utalva, 1945 májusában ezt írta Péter fiának: „Úgy látom, csöbörből vödörbe estünk.” És nem sokkal később nekikezdett a Brácsaversenynek.

Maga a kézirat is arról árulkodik, hogy a kompozíciós munka kezdetén, a témák felvázolásakor Bartók még négy tételes versenyműben gondolkodott, amelynek a Scherzo lett volna a 2. tétele. Ezt bizonyítja a kézirat 2. oldalára, közvetlenül az 1. tétel témája alá lejegyzett, Esz-hangon kezdődő, nyolc ütemes scherzo-téma, amelynek variációs részét Bartók már kvinttel lejjebb transzponálva (!) folytatta. A táncos hangvételű Scherzo így Asz-hangról indítva került át a Finálé gyors részében megszólaló táncsorozat közepére.

A rekonstruált versenymű 610 ütemből áll. A 225 ütem terjedelmű 1. tétel után 57 ütemes lassú tétel következik. Itt azonban felmerül a kérdés, hogy a tétel végén lévő 57. ütem hogyan kapcsolódjon a tétel 14 ütemes kadenciájához, a 2. ritornellhez? Mivel a struktúra helyreállítása szempontjából ez sarkalatos kérdés, először ezzel foglalkozunk.

Bartók már az 1. tétel 183. és 186. ütemében rámutat, hogy a Brácsaversenyben „emelkedő” és „süllyedő” kvart-menetek

ringatóznak (lásd a Serly-kiadás 187. és 190. ütemét). Ez a hangulati hullámzás onnan ered, hogy a szólóbrácsán és üstdobon megszólaló főtémában két, kvartokból építkező magyar népdal foszlányai rejtőznek. Egyik a vidám hangulatú „Két szál pünkösdrózsa...” népdal – 'A-,G-Fisz-E – (D)-C-H-A hangkészlettel – amit Bartók a 37. hegedűduóban dolgozott fel, és „A magyar népdal” című könyvében adott közre. A népdal jelenlétét a Brácsaverseny variációihoz készített

„előtanulmány” bizonyítja, amit Bartók a kézirat 1. oldalának aljára jegyzett le. A variáció jellegű, kvartokból építkező tanulmányban benne lüktet a népdal ritmikája, és előbukkannak belőle a kvintváltó dallam hangjai.

A főtémában rejtőzik egy lá pentaton dallam is ('F-,Esz-C-Bé-Asz hangkészlettel) – nagy valószínűséggel a „borongós”, Páva-dallam –, amit Bartók lejegyzéséből ismerünk. A népdal, a benne megszólaló hajlításokkal és díszítőhangokkal a

1. kottapélda

timp.

2. kottapélda

1. R - rö - püjj pá - va, ré - püjj a Vár - mē - gye há - zá - ra,

2. Le - szál - lott a pá - va Vár - me - gye há - zá - ra a

3. kottapélda

cresc. *ff* *molto rit.* *ff*

CADENZA ♩=88 (Meno mosso)

f *heroico* *energico* *marcato* *ff*

8 va bassa

kvart-ringatózás szép példája! A főtémából foszlányszerűen elővillanó népdalok hangjait a főtéma utótagjából előringatózó, „hősi” variáció hangsora foglalja hangulati egységbe: 'Asz-,G-F-Esz-(D)-C-H-A-G. A főtémának két hangnemi központja van: A és C. Lássuk most a főtémát (1. kottapél- da), majd utána – a főtémához igazodó transzpozícióval – a Páva-dallam eltérő hajlításokkal énekel, két kezdősorát, a bennük megszólaló „emelkedő” és „süllyedő” kvart-menetekkel (2. kottapél- da).

Hogy a főtémában a Páva-dallam jelenléte mennyire bizonyítható, erről való- színűleg megoszlanak a vélemények. Ugyanakkor tény, hogy Bartók halála után a Brácsaverseny kéziratát egy borítékban találták meg, amire Bartók ezt írta: „Viola Concerto és dal”. Bartók Pé- tertől tudjuk, hogy a zeneszerző halála után Bátor Viktorral, Bartók hagyatéki végrehajtójával együtt leltárt csináltak a kéziratokról, és utána biztos helyre szállí- tották azokat. Később a kéziratokat ki- vették eredeti borítékjukból, és megfele- lően osztályozták őket. Bartók Péter azonban 2016-ban már nem emlékezett rá, hogy melyik dal volt a Brácsaverseny borítékjában. Feltételezzük, hogy a dal nem volt teljesen független a Brácsaver- senytől, hiszen Bartók arra számított, hogy halála után valaki majd befejezi a borítékban hátrahagyott versenyművet.

Lássuk most a kvart-skálára épülő Al- legrettót, ugyanis ennek a segítségével

kísérjük figyelemmel a struktúra helyre- állítását. Először a lassú tétel 57. ütemét és az Allegretto 26-27. ütemét – az ott megszólaló két akkord környezetét – vesszük szemügyre. Vajon találunk-e olyan logikai összefüggést, amely elvezet bennünket a probléma megoldásához? (3. és 4. kottapél- da)

Mivel az 57. ütem akkordja a G-han- gra, a 27. ütem akkordja pedig a C-han- gra épül – a kvartokban ringatózó főtémából kiindulva – most vizsgáljuk meg a követ- kező „emelkedő” és „süllyedő” kvart-me- neteket:

,G-'A -H-C – C-,Bé-Asz-G ,
C-D-E-F – F-Esz-Desz-C

Ezt követően figyeljük meg a lassú tétel végén felhangzó főtéma-variáció lükteté- sét (3. kottapél- da). A 4/4-es főtéma utó- tagjára épülő, „hősi” variáció három ok- távval emelkedik feljebb, 3/2-es (!) lüktetéssel. A lefelé „süllyedő” szakasz- ban a lüktetés 3/2 + 3/2-es ütemekben folytatódik. Az 57. ütem drámai erővel megszólaló akkordja után azonban a lük- tetés elakad, és az ütem befejezetlen ma- rad. Hogy milyen folytatásra gondolt itt Bartók, ez az Allegretto 26-27. ütemének szólóbrácsa-szólamából derül ki, amit a kíséret 28-30. ütemében Bartók még alá is támaszt (4. kottapél- da). De Bartók to- vábbhaladási szándékát jelzi az is, hogy a lassú tételt követő kadenciát már hangu- lati emelkedésről árulkodó, enharmoni-

kus váltással jegyezte le (3. kottapél- da).

Az Allegretto 23-26. ütemében a szó- lóbrácsa variációja a főtéma 'F-,C kvartjáb- an rejtőző, „emelkedő” (C-'D-E-F) és „süllyedő” (F-,Esz-Desz-C) kvart-menet hangjain araszol lefelé (4. kottapél- da). Ezt a variációt az Allegretto középrészé- hez a 26. ütem kapcsolja hozzá, amelyben ezek- nek a kvart-meneteknek a foszlányai eres- kednek lefelé. A variáció a 27. ütem ak- kordjának C-hangjához – az Allegretto hangnemi központjához – ezekkel a 'D-Desz-C hangokkal érkezik meg, majd ezeknek a segítségével lendül felfelé (C-'Desz-D). Az Allegretto középrészé- ben (híd) a kíséret az ide-oda ringatózó 'D-,Desz-C hangokkal folytatja a variáci- ót, miközben lefelé „süllyed” a kvart-ská- lán (A-Asz-G – E-Esz-D). Miután a „híd” variációja lezárul a C-hangon, a 34. ütem kíséretében felhangzó verbunkos férfi- táncból már a főtémából ismert ,G-'A- H-C – C-,Bé-Asz-G ,C-'D-E-F – F-Esz- Desz-C kvart-menetek ringatóznak elő. Láttuk tehát, hogy az Allegretto 28-30. ütemének kíséretében a főtémában meg- szólaló ,G-'A-H-C – C-,Bé-Asz-G kvart- menetek „süllyedő-emelkedő” foszlányai jelentek meg: 'A-,Asz-G – G-Asz-A. És ezzel el is érkeztünk a probléma megoldá- sához. Ugyanis a nyolcad-szünettel induló 29. ütem azzal az „emelkedő” Asz-G- Asz-A ringatózással lendül át a 30. ütem A-hangjára, ami a lassú tétel 57. ütemének végéről hiányzik! Mivel azonban az 57.

4. kottapél- da

32 *poco rit.*

39 *f*

46 *mf* *tr*

53 *f* *mf* *cresc.* *attaca*

ütemben drámai hangulati emelkedés történik, az akkordot követő „emelkedő” hullám enharmonikus váltással jelenik meg: 'Gisz-Fizisz-Gisz-Giszisz. A lassú tétel így már tökéletesen kapcsolódik a kézirat 15. oldalára lejegyzett, 14 ütemes ritornellhez (3. kottapélda).

A Brácsaversenyben megfigyelhetjük, hogy Bartók gyakran alkalmaz enharmonikus váltásokat, ha „emelkedő” vagy „süllyedő” irányba vezető hangulatvál-

tást szeretne előidézni (lásd az 1. tétel 101-102. és 111-112. ütemének kapcsolódását, és a 2. ritornell után felhangzó Allegrettót), és szívesen használ „ringatózó” 3/2-es vagy 3/4-es ütemet, amikor valamit elő akar készíteni, vagy össze akar kapcsolni. Így lett 3/2-es az 1. tétel 80. és 145. üteme (utána jelenik meg a főtéma), és a Finálé gyors részének 29. üteme (utána szólóbrácsa-variáció kezdődik). A 114-116. ütemben olyan 3 ütemes bevezetés

lüket, amely a felhangzó scherzo-téma megszólalását készíti elő.

Allegretto

A Finálé az Allegrettóval indul, 2/4-ben. Mivel az Allegretto struktúrája csak a kompozíciós munka végső fázisában alakult ki, rekonstruálni kellett. A helyenként csak vázlatosan lejegyzett részek valószínűleg gondot okozhattak Serly-

nek is, mivel közreadásában csak az első 26 ütem jelent meg, 33 ütem hiányzik belőle. Az Allegretto energikus dupla kvart- és kvart-ugrásokkal kezdődik. A „harci kürtök” megszólalása után a szólóbrácsa őserővel „vagdalkozó” kvart-hármashangzatai kezdenek ritmikai variációba, miközben a „csataképet” a kíséret dupla- és tripla-kvart ugrásai teszik még mozgalmasabbá. Ahogy az 1. tétel elején megszólaló főtéma, és annak variációja esetében történt, az Allegretto 1-12. üteméből az 'F-,Esz-C-Bé-Asz hangok ringatóznak elő (Páva-dallam), és ezek jelennek meg az Allegretto végén, a 2 + 2 ütemes főtéma-variációban is (3. ritornell). Az üstdob már az Allegretto elején jelzi, hogy a 10 ütemes bevezetés 5 egységre tagolódik (Fibonacci-szám). Az első 2 + 2 ütemben – tehát az 5. ütem előtt (Fibonacci-szám) – ismét a Prológus 6-7. ütemében hallott timpani-ütések hangzanak fel (tá szün tá szün), fél-értékekben lüktetve. A következő 2 ütemben az energikus lüktetés negyed-értékekben folytatódik, és végül a nyolcadokban „aprózódó”, 2 + 2 ütemes szakasz készíti elő a kanasztánc-ritmika megszólalását.

Az Allegretto Bartók végső elképzelése szerint formálódott szimmetrikus egységgé (10 + 8 + 8 + 7 + 8 + 8 + 10 ütem). Ha Bartók az Allegretto 11-18. ütemének akkordikus brácsavariációját a 26. ütem után megismételte volna – eredetileg erre gondolt, amint Erdélyi Csaba zenekari kíséretében látjuk –, akkor a 26. ütem 3/4-es lett volna. De végül ezt a megoldást elvetette, mert az Allegrettót szimmetrikus egységgé akarta formálni. Ezért – a 27. ütemtől kezdve –, az Allegretto közepére olyan 7 ütemes „híd”-at illesztett be, amely 3/4-es ütemmel kezdődik és végződik. A két 3/4-es ütem között 5 ütemes szakasz található, tehát a híd is szimmetrikus egység. A híd vezet át az Allegretto 26 ütemes „csatajelenetéből” a kanasztánc-ritmikára épülő, verbunkos férfitáncba. Mint tudjuk, Bartók a verbunkos tánc gyökerének a kanasztáncot tartotta. „A Finálé” – amelynek második része 255 ütemből áll, és kiadványunkban Allegro moderato tempóban indul – „a tempót Allegro molto-vá gyorsítja” (az idézet Bartók leveléből való, amit Primrose brácsaművésznek írt). Bartóknak a Finálé táncsorozatára utaló megjegyzéséhez csak annyit fűzünk hozzá, hogy a magyar tánc jellegzetessége a fokozatos-

ság. Tehát Bartók Péter kiadványával elentétben, Bartók nem a „friss” rész kezdetét, hanem az 51.ütem kíséretében felhangzó dudánótát akarta Allegro molto tempóban megszólaltatni!

Az Allegretto 27-59. ütemének teljes rekonstrukciója csak a mi átdolgozásunkban szerepel. A szólóbrácsa kettősfogásokban mozgó variációja az Allegretto 28. ütemében kezdődik (a kéziratban Bartók ezt x-jellel jelölte, a kíséret 28. ütemében). Tehát a kézirat 2. oldalára, külön sorba lejegyzett, hat ütemes, kettősfogásos variációnak együtt kell megszólalnia a néhány sorral feljebb található kísérettel, mivel a kettő összetartozik! (4. kottapélda)

A Fibonacci-szám

A rekonstruált Brácsaverseny 610 ütemből áll. Ez Fibonacci-szám, ami már önmagában is elegendő ahhoz, hogy az árnyok szempontjából alapos vizsgálatnak vessük alá a versenyművet az aranymetszés, a Fibonacci számsor alapján: 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, 89, 144, 233, 377, 610.

Említsünk néhány példát. Az 1. tétel főtémája az 5. ütem előtt hangzik el. A bevezető Prológus 13 ütemes. Mivel az 1. tétel 54. ütemében – az első zenekari közjáték megszólalásakor – „lépésváltás” történik, a zenekari kíséret itt fél-értékekben lüktető, szinkópás mozgással lendül át az 55. ütembe. A kidolgozási rész első szakasza – amely 3/2-es lüktetéssel készíti elő a főtéma visszatérését – 13 ütem terjedelmű, és a 89. ütemben zárul. Utána 5 ütemes zenekari közjáték, majd 13 ütemes szólóbrácsa-variáció következik. Az 1. tétel kadenciája – a 3 ütemes zenekari bevezetővel együtt – összesen 21 ütem terjedelmű. Ez a 21 ütemes szakasz a 144. ütem előtt helyezkedik el (a 145. ütemben a szólóhangszer 3/2-es „összekötő kapocs” segítségével ringatózik rá a visszatérő főtémára). A kadencia, az utána felhangzó főtéma, és annak variációja (127-160. ütem) együtt összesen 34 ütem.

A lassú tétel témája a 233. ütem előtt hangzik el! (Fibonacci-szám) A lassú tételt követő 14 ütemes kadencia (2. ritornell) valójában 13 ütemes, akárcsak a Prológus, mivel a lüktetés logikájából adódóan, a kadencia 2. ütemében 3/2-es ütem kezdődik – hasonlóan az 1. tétel 205. üteméhez –, és a magas Disz-hang megszólalásakor szintén.

Az Allegretto 55 ütemes, amely az utána megszólaló, 2 + 2 ütemes főtéma-variációval (3. ritornell) együtt 59 ütemet tesz ki. Az 5. ütem előtti 2 + 2 ütemes szakaszban fél-értékekben lüktetnek azok a komor timpani-ütések (tá szün tá szün), amelyeket a Prológus 6-7. ütemében hallottunk. Mivel a Prológus következő ütemében üstdob-variáció kezdődik – szün tá szün (tá) dobbanásokkal –, ugyanezek a dobütések megkomponálva jelennek meg a szólóhangszer hangsúlyában, az Allegretto 13. és 21. üteme előtt (Fibonacci-számok), a 13. ütem előtt negyed-, a 21. ütem előtt nyolcad-lüktetéssel. Utána a szólóbrácsa már a Prológus folytatásában megszólaló dobütések szerint hangsúlyoz (tá szün szün tá).

A kanasztánc-lüktetéssel megszólaló verbunkos férfitánc az Allegretto 34. ütemében kezdődik. Itt jegyezzük meg, hogy az Allegretto terjedelme Serlynél 28 ütem (ami a kézirat szerint 26 ütem, ugyanis Serly a 10 ütemes bevezetést önkényesen 12 ütemessé alakítja át), Erdélyi Csaba közreadásában 26 + 16 = 42 ütem (ebben a zenekar megismétli az akkordikus variációt), Bartók Péter kiadásában 26 + 16 + 7 = 49 ütem (ő is megismétli az akkordikus variációt, és beilleszti a 7 ütemes „híd” kíséretét is).

A Finálé „friss” részének elején megszólaló téma-töredékek – a hozzájuk tartozó „sarkantyús tánclepekkel” együtt – 21 ütemes egységet alkotnak. Ez a szakasz a versenymű 377. üteme előtt helyezkedik el! (Fibonacci-szám) A gyors rész közepén felhangzó Scherzo szintén 55 ütemes. Előtte 3 ütemes bevezetés szólal meg, és végül a Scherzo 5 ütemes utótaggal egészül ki. Még 13 ütem van hátra a versenyműből, amikor a gyors rész 241-246. ütemének kíséretéből elővillan a scherzo-téma (4. ritornell). A versenymű 5 ütemes befejező szakasszal zárul.

A Brácsaverseny Fibonacci számsor alapján helyreállított struktúrájáról 2011 októberében tartottam előadást az International Viola Society Würzburgban megrendezett kongresszusán, „Bartók's Viola Concerto and the golden ratio” címmel. Ezt először a német „Die Viola” Magazin 2011/2 száma ismertette, majd az „Australian and New Zealand Viola Society Journal” 2012/júniusi száma írt róla, közölve a cikkünkhöz mellékelt 3. és 4. kottapéldát is (további információ: rakosviola@gmail.com).

Rakos Miklós